

Отримано: 23 листопада 2018 р.

Прорецензовано: 20 грудня 2018 р.

Прийнято до друку: 21 грудня 2018 р.

e-mail: imatushchak@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2018-4(72)-102-105

Козелко І. Р. Становлення терміносистем прикметника і прислівника та нормалізація фахових назв (за матеріалами українських граматик кінця XIX–початку XX ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острого: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 4(72), грудень. С. 102–105.

УДК 81'366 '373.46

Козелко Ірина Романівна,

викладач, Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького

СТАНОВЛЕННЯ ТЕРМІНОСИСТЕМ ПРИКМЕТНИКА І ПРИСЛІВНИКА ТА НОРМАЛІЗАЦІЯ ФАХОВИХ НАЗВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ УКРАЇНСЬКИХ ГРАМАТИК КІНЦЯ XIX– ПОЧАТКУ XX СТ.)

У статті розглянуто становлення терміносистем прикметника і прислівника та їхню нормалізацію у граматиках кінця XIX–початку XX ст. Зазначимо, що окремі терміни граматичної термінології розпочали описувати ще у XVIII ст. У публікації автор доводить, що праці кінця XIX–поч. XX ст. є актуальними, оскільки у них подано термінофонд, що дозволить описати фахові назви прикметника та прислівника у порівнянні з їхнім описом у монографіях, підручниках, що з'явилися пізніше.

Зіставлення назв, що увійшли до термінополів прикметника і прислівника у часовому зрізі, розкривають процес їхнього творення та функціонування.

Ключові слова: термін, граматична термінологія, терміносистема прикметника, терміносистема прислівника, українські граматики.

Iryna Kozelko,

lecturer, Lviv National Medical University named after Danylo Haltsky

DEVELOPMENT OF TERMINOLOGY SYSTEMS OF THE ADJECTIVE AND THE ADVERB AND NORMALIZATION OF SPECIAL TITLES (BY MATERIALS OF UKRAINIAN GRAMMATICS OF THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES)

The article considers the formation of the terminology system of the adjective and adverb and their normalization in the grammars of the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. It should be noted that separate terms of grammatical terminology began to be described in the XVIII century. In the publication the author argues that the works of the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries are topical because they have a terminology fund that will describe the professional names of the adjective and adverb in comparison with their description in monographs, textbooks that appeared later in time. Comparison of terms that make up the terminology of the adjective and adverb in the time slice show the value of the study, since they reveal the process of how these terms were created and operated. The term process is an important component of the scientific language, because it is the terms-words that capture the development that science as a whole runs. Investigating the terminology of the adjective and adverb in the grammar of the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, we can point out the influence of this period on the formation of the modern area of the terminological apparatus of linguistic terminology in the field of morphology.

Key words: term, grammatical terminology, adjective terminology system, adverb terminology system, Ukrainian grammars.

Зазначимо, що в цей час виробляються термінологічні назви на позначення частин мови у руслі української лінгвістичної традиції.

Вироблення термінології певних галузей – це результат діяльності багатьох поколінь учених. Розглянемо становлення української граматичної термінології на прикладах основних термінів таких частин мови як прикметник і прислівник.

Які терміни уживали на позначення цих граматичних понять, яким надали перевагу у граматиках кінця XIX поч. XX ст – питання не лише цікаве, але й актуальне. Зауважмо, що граматична термінологія належить до однієї із найдавніших галузевих терміносистем. Саме тому об'єктом дослідження обрано українські граматики вказаного періоду, за якими можна прослідкувати історію розвитку української літературної мови, її правопис та становлення окремих терміносистем.

Мета статті – висвітлити процес впровадження термінів на позначення термінополів таких частин мови, як прикметник та прислівник. **Предметом** є терміни на позначення основних категорій прикметника та прислівника у підручниках і посібниках з української мови кінця XIX – початку XX ст. Щоб простежити становлення термінів цих частин мови в українських працях зазначеного періоду, необхідно звернутися до граматичних праць учених того часу, а також до діяльності певних інституцій, зокрема Інституту української наукової мови.

Актуальність статті зумовлена увагою до зіставлення поглядів авторів українських граматик щодо впровадження фахових назв та визначення поняттєвого змісту зазначених частин мови у навчальних підручниках та граматиках, написаних наприкінці XIX – на поч. XX ст., бо саме ці мовознавчі праці заклали основи національного термінофонду.

Стан дослідження проблеми. Про становлення прикметника та прислівника як самостійних частин мови йдеться в сучасних академічних підручниках. Зокрема С. П. Бевзенко у посібнику «Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору)» (1960) вичерпно описав такі частини мови як прикметник і прислівник, де основну увагу зосередив на історії їх формування від найдавнішого періоду у зіставленні слов'янських мов.

У колективній монографії «Історія української мови: Морфологія» (1978) розглянуто становлення морфологічних категорій української мови від праслов'янського періоду до наших днів. Розділ «Прикметник» опрацював А. П. Грищенко, В. В. Німчук дослідив «Прислівник».

Низка дисертацій присвячена вивченню шляхів та історії формування окремих лексико-семантичних класів: у М. Вербового (прислівники способу дії), П. Білоусенка (прислівники часу), І. Даценка (прислівники місця). Чисельними є дослідження прислівника як об'єкта діалектологічних розвідок (Ю. Громик, Г. Мартинова, Н. Багнюк, Г. Гримашевич, П. Білоусенко).

Дослідниця С.Полюга проаналізувала еволюцію прикметника та його виокремлення в окрему частину мову, також у полі зору науковця було становлення семантики категорії ступенів порівняння прикметника у зіставленні із грецькими, римськими та українськими граматиками на ранньому етапі витворення.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі спостереженнями Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк, кінець XVIII поч. XIX ст. розкриває «пращання до структурної систематизації термінів, відходів від традиційної старослов'янської термінології, намагання створити терміни для назв лінгвістичних понять на основі української мови.

Термін **прикметник** уведено не зразу. Назву **прикметник** зафіксовано в «Граматиці руського язика» (Львів, 1849 р.) Я. Головацького [4, с. 253]. Уперше термін **прислівник** вжив О. Партицький (1873 р.) [4, с. 343]. А також він вперше вводить у загальне користування терміни *именникъ, приименникъ, присловникъ, займенникъ* [6, с. 43].

Наприкінці XIX і на початку XX ст. в Україні домінувала «Руска граMATика» С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера, видана 1893 р. у Львові, як офіційно-обов'язковий посібник для галицько-буковинських шкіл [12, с. 8]. Як слушно зауважують І. І. Ковалик та С. П. Самійленко, кодифікація граMATичних термінів почалася уже в першій половині XIX ст [3, с. 88].

Прикметник та прислівники С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер відносять до складу дев'яти гуртів або частей мови, де прикметники виражають прикмети особи або рчі; прислівники означають час, місце, ступень, причину, спосіб і інші обставини, серед яких щось є або діє ся [9, с. 27].

У прикметниковій терміногрупі знаходимо такі терміноодиниці: **роди; дві відмінні**: *I-а відміна* також має назву *відміна тверда, II-а відміна* або *відміна м'яка*. Також науковці виділяють *теперішню прикметникову відміну*, яка повстала із *давньої зложеної відмини прикметників* [9, с. 81]; *останки іменникової відмини прикметників*. Додамо, що натрапляємо на згадку про **степенованє** прикметників тільки у словотворі, де виділяють *другий і третій ступень*.

Про прислівник як частину мови йдеться у другій частині граMATики – «Словотворенє», у спеціально відведеному розділі «Відмінюванє» для характеристики морфологічних особливостей української мови. Про прислівник тут не згадується. Вчені зауважують, що «поділ та своє термінування прислівники отримують з огляду на їх значінє» [9, с. 30]. Прислівники діляться на: *прислівники місця, часу, способу, ступня і міри, причини*; бувають *указові, питайні, відносні, неозначені*. Варіативним є термін *прислівник* у цій праці, де його називають ще як *невідмінні частини (прислівники)* [9, с. 88].

У кожний період історії української літературної мови відбувалися нормалізаційні процеси. У цей час про себе заявляють такі мовознавці, як В. Ганцов, М. Гладкий, Г. Шерстюк, О. Курило, І. Огієнко, Є. Тимченко, О. Синявський, В. Коцовський, І. Огоновський, С. Смаль-Стоцький, Т. Гартнер С. Смеречинський, В. Сімович, М. Сулима та багато інших мовознавців. У центрі їхньої діяльності було питання нормативності Натрапляємо на терміногрупи прикметника та прислівника й у навчальних підручниках П. Залозного, Г. Шерстюка, О. Курило, П. Горєцького, В. Шалія та ін.

Помічасмо, що у граMATичних працях статус прикметника та прислівника автори визначали по-різному. Розглянемо термінологічний опис цих частин мови в історичному аспекті. Так, П. Залозний, В. Сімович, В. Коцовський, І. Огоновський, О. Курило *прикметник* класифікують як відмінну частину мови, а *прислівник* – як невідмінну; у І. Нечуя-Левицького, Г. Шерстюка ці частини мови розглянуто аналогічно, але терміну *прикметник* відповідає термін *імення прикметне* (у І. Нечуя-Левицького) та *ім'я приложне* (у Г. Шерстюка), а сучасному терміну *прислівник* – *прикметник* (у І. Нечуя-Левицького) та *наріччя* (у Г. Шерстюка). Такі розбіжності дещо ускладнювали загальний процес засвоєння частиномовних назв та розуміння їхнього змісту.

Опираючись на галицькі граMATичні терміни та ті, які були витворені професором А. Кримським, вчений Г. Шерстюк, характеризує прикметник називає його власним терміном *ім'я приложне*, що не зафіксовано у жодному тогочасному підручнику чи граMATиці. Тут зустрічаються такі терміни: *побільшуюче ім'я приложне, поменьшуюче ім'я приложне, ласкаюче ім'я приложне, зневажаюче ім'я приложне; відміна іменніє приложних; тверді і м'які закінчення*. Терміни *ступнів порівняння* виділено порядковим числом: *перший ступінь, другий ступінь, третій ступінь*.

І тільки у Г. Шерстюка термін *прислівник* фіксуємо як *наріччя*, що відповідає російській кальці. Повнотою термінів відзначається ця частина мови у «Короткій українській граMATиці для школи»: *наріччя місця, наріччя часу, наріччя способу, наріччя міри, наріччя порівняння, наріччя стверження, наріччя згоди, наріччя суперечки, наріччя бажання, наріччя питання*.

В. Коцовський, І. Огоновський у «Методичній граMATиці руської мови» (1912) проводять чітку межу між прикметником і прислівником. Закцентуємо, що вчені на відміну від попередників не піддають детальному аналізу ознак прикметника. У праці йдеться тільки про терміни на позначення ступенів порівняння прикметників: *перший ступень, другий ступень* або *висший, третій, найвищий*. На думку Н. Москаленко, вперше з'являється в цей час і спроба нумерувати назви ступенів порівняння [5, с. 157]. Аналогічні терміни виділяє П. Залозний: *ступні порівняння перший, другий (вищий), третій (найвищий)*.

Часть трета «Частини мови невідмінні» або як і ще їх називають «Частини» містить аналіз термінів, які характеризують прислівникову терміногрупу: *прислівники способу, прислівники місця, прислівники часу, прислівники ступеня і міри, прислівники твердих і заперечуючі* (на питанє **так чи ні?**), *прислівники питайні*. Варто підкреслити, що тут вчені вживають термін *степенованє прислівників*.

Кардинально іншим є погляд І. Нечуя-Левицького у термінуванні найменувань прикметника та прислівника. З-поміж вже названих праць І. Нечуя-Левицький виділився особистим почерком позначати назви прикметникової та прислівникової терміногруп. Дослідник запропонував такі прикметникові терміни: *поменчені імення прикметні, побільшені імення прикметні, ласкаві імення прикметні, нехтувальні імення прикметні*. Також *імення прикметне* поділяється на *змінливі, незмінливі або стосункові імення прикметні*; *змінливі* поділяються на *стосункові імення прикметні й родові*. *Ступенів або міри порівняння* у «ГраMATиці українського язика» І. Нечуя-Левицького є три: *звичайна або проста, порівняльна, надмірна* та два *склоніння іменнів прикметних тверде і м'яке*.

До незмінних *часток мови* І. Нечуя-Левицький відносить *прикметник, предлог, союз і викрик*, де прислівником означено *прикметник*, або ще трапляється *наріччя*.

У структурі прислівників, за І. Нечуем-Левицьким, прикметників виділено: *призначні прикметники, прикметники місця, прикметники часу, прикметники способу, прикметники причини, прикметники питання, вагання, міри, сперечання*. Також вказує вчений на *ступень порівняльну і надмірну*.

У праці О. Курило зафіксовано терміни, які характеризують прикметникову терміногрупу: *тверді закінчення, м'які закінчення, ступенювання прикметників*. Зауважимо, що не подає вчена термінів, які б розкривали суть цих ступенів. Натомість вчена одна з небагатьох, хто прихильно ставився до ступенювання прислівників. Виділено: *вищий і найвищий ступінь прислівників*.

Боронячи мову, вчені відстоювали її шлях розвитку, бо прагнули до досконалості її системи. Зазначимо, що в цей період великого значення надавали розвитку української мови на загальнонаціональній основі, тому досить ґрунтовними були підходи щодо вироблення наукового стилю мови та здійснювався пошук шляхів, якими могла вироблятися її термінологія. Хоча не було однозначних термінологічних найменувань щодо означення прикметника, прислівника, проте зроблені спроби науковців показали їхню переважну схильність до терміноуживання сучасних морфологічних термінів. Позитивним видається те, що думка науковців про потребу використовувати терміни-назви «прикметник», «прислівник», а також окремих терміноодиниць міцно утвердилась в українській мові.

Групи прикметників переважно виділялись у західноукраїнських працях і по-різному називались: *тверда, м'яка відміна* (В. Сімович), *I-а відміна або відміна тверда, II-а відміна або відміна м'яка*, яка повстала *із давньої зложеної відміни прикметників, останки іменникової відміни прикметників* (С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер), *тверді закінчення, м'які закінчення* (О. Курило).

Слід наголосити, що найбільш хиткими є терміни, що фіксують назви ступенів порівняння прикметників. Наведемо деякі з них: *ступінювання прикметників, ступінюватися* (В. Сімович), *степенованє прикметників* (С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер), *степені або міри порівняння* (І. Нечуй-Левицький), *ступні порівняння* (Г. Шерстюк), *ступенювання прикметників* (О. Курило). Можемо стверджувати, що ця терміноодиниця у граматичних та навчальних книгах набула найменшої стійкості. У переважній більшості науковці послуговувались числовою номенклатурою та виділяли три ступені порівняння: *перший ступінь або рівний, другий ступінь або вищий, третій ступінь або найвищий* (В. Сімович), *перший ступень, другий ступень або висий, третій, найвисий* (В. Коцовський, І. Огоновський), *перший ступінь, другий ступінь, третій ступінь* (Г. Шерстюк), *другий і третій ступень* (С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер), також подав три ступені І. Нечуй-Левицький, але називав їх *звичайна або проста, порівняльна, надмірна*.

Серед термінів, що репрезентують прислівник, натрапляємо на різноманітні назви на позначення понять цієї частини мови та неоднакові погляди вчених на ці фахові назви. Зокрема автори українських граматик використовують такі терміни для позначення прислівника: *прислівник, прикметник та наріччя*. Загалом науковці схильні до думки, що прислівники поділяють на: *прислівники місця, часу, способу, ступня і міри* (В. Коцовський, І. Огоновський *прислівники ступеня і міри*), *причини*. Цікавими є терміни у праці В. Коцовського, І. Огоновського *прислівники твердять і заперечають*, а також *прислівники питайні*. Окрім зазначених прислівників, за І. Нечуєм-Левицьким, виділено також *призначні прикметники, прикметники питання, вагання, міри, сперечання*. Терміни за В. Сімовичем відрізняються їхнім словотвором: *прислівники місцеві, часові, способові, міри, причинові*; та за змістом: *притакливі, заперечні, бажальні, питайні або частиці*; за походженням: *чисті прислівники, витвірні*. У своїй граматиці С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер так поділяють прислівники *невідмінні частиці (прислівники)*, бувають також *вказівні, питайні, відносні, неозначені прислівники*. Г. Шерстюк пропонує до вищезазваної групи долучити терміни: *наріччя порівняння, наріччя стверження, наріччя згоди, наріччя суперечки, наріччя бажання, наріччя питання*. О. Курило акцентувала тільки на ступенюванні прислівників і виділяла *вищий і найвищий ступінь прислівників*. Однодумцями вченої були В. Коцовський, І. Огоновський, які вживали сполуку *степенованє прислівників*, а І. Нечуй-Левицький виділяв *ступень порівняльну і надмірну*.

Розглянемо видання авторів, яке з'явилося у 1914 р., оскільки аналізовані морфологічні терміни охоплюють рамки 20-30 р. ХХ ст. Сумлінний учень С. Смаль-Стоцького В. Сімович висловив свої припущення з приводу вміщеної у книзі вчителя термінології. В. Сімович писав «...терміни ці проф. Стоцький або поутворював наново (прикметник, іменник, числівник, прислівник, оклик і т.д.), або перебрав із сербської граматики (однина, множина, речення, пор. серб. реченіца), або утворив на основі німецьких граматичних термінів (дієслово, – а далі вже аналогічно: дієприкметник, дієприслівник – назвук, визвук, перезвук і т.д.). Терміни ці були й народні, українські й неважкі, а для учнів дуже доступні... Не диво, що їх майже без боротьби прийняла школа, прийняли її пізніші автори граматик на Наддніпрянщині, прийняла її наука, й ними тепер користуються на всіх землях, де живе український народ» [8, с. 10-11].

В. Сімович першим з українських мовознавців мав своє бачення граматичної системи прикметника української мови. Свідченням цього є його наукова розвідка «До морфології українських прикметників» (1933). З плином часу ці граматики не втратили своєї ваги, бо відбивають пошукові процеси у морфологічній підсистемі української мови. Спостерігаємо, що в період вироблення та накопичення фахової лексики з морфології, вчені дають оцінку працям своїх сучасників у відповідних публікаціях. В. Сімович надає також «немалу роллю роз'яснення граматичних назв, які виведено теж методичним способом так, що тими вказівками може користуватись і український учитель, і читач із народу, який цікавиться українською граматику» [7, с. 5]. Перевагою граматичної праці В. Сімовича над іншими, вважаємо те, що автор прагнув використати таку термінологію, яка була б зрозуміла для всезагалу.

Значне значення мала граматична праця В. Сімовича «Грамматика української мови». Високо поцінювали цю роботу сучасники автора. Мову викладу називали прегарною, рівень довершеності свідчив про майстерність науковця. Є. Тимченко відзначав, що це «зовсім новий тип підручника-самонавчителя української мови», який можна читати як цікаву повість [1, с. 71].

У «Граматиці української мови» В. Сімовича йдеться про такі характерні для цієї частини мови терміни як: *рід (чоловічий, жіночий, середній)*, *число (однина і множина)* прикметників та групи – *тверда відміна, м'яка відміна*. Із вказівкою на тип творення прикметників автор уживає терміни: *зрублі, здрібнілі та пестливі, порівняльні прикметники*. Як зазначає В. Сімович, – *характеристична риса прикметників така, що вони ступінюють ся* [7, с. 187]. На позначення цієї ознаки зустрічаємо терміни: *ступінювання прикметників, ступінюватися*. Пригадаємо про цікавий підхід, яким керувався автор щодо найменувань ступенів порівняння: «назва ця вийшла з порівняння зі ступнями (східцями) у сходах» [7, с. 187], тому знаходимо *перший ступінь або рівний, другий ступінь або вищий, третій ступінь або найвищий*. Вчений надає значної

уваги дослідженню відміни прикметника, де оперує такими термінами: *останки давньої відміни, зложена відміна прикметника, останки не зложених форм, іменникова відміна прикметника*.

Особливість цієї праці для дослідження історичного боку витворення лінгвістичної термінології прикметника та прислівника є надзвичайно цінною. Тут представлено обґрунтованість та повноту наукових поглядів вченого. Зазначимо, що лише В. Сімович звертає увагу у своїй граматиці на *присвійні прикметники* та можливості поділу прислівників щодо **обстанови діяства**: *прислівники місцеві, часові, способові, міри, причинові* [7, с. 328-329]; та за **змістом**: *притакливі, заперечні, бажальні, питайні або частиці* [7, с. 329-330]. І тільки у цій праці знаходимо терміни, що називають прислівники за їх походженням: **чисті** прислівники – супроти всіх інших, що по витворювали ся з інших частин мови та так і зуть ся **витвірні** [7, с. 331].

Терміни, вміщені у навчальних посібниках та граматиках кінця XIX – початку XX ст., засвідчують ще їх не уніфікованість, але велике бажання знайти для них україномовне вираження. Чимало з них увійшли до сучасних граматик, що свідчить про відповідну нормалізацію сучасної граматичної терміносистеми, її тісний зв'язок з історією мови.

Перспективним дослідженням видається порівняльний аналіз становлення терміноназв прикметника та прислівника із зібраними термінами із сучасних граматик.

Література:

1. Білоус М., Терлак З. Василь Сімович (1880–1944). Життєписно-бібліографічний нарис. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1995. 180 с.
2. Горпинич В. О. Морфологія української мови: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: ВЦ «Академія», 2004. 336 с.
3. Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство. Київ: «Вища школа», 1985. 215 с.
4. Микитюк О. Сучасна українська мова: самобутність, система, норма: навч. посібник. 3-тє вид. Львів: Видавництво Львівської Політехніки, 2013. 440 с.
5. Москаленко Н. Нарис історії української граматичної термінології. Київ: Рад. школа, 1959. 224 с.
6. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство. Львів, 1994. 216 с.
7. Сімович В. Граматика української мови. Ляйпціг, 1919. 584 с.
8. Сімович В. Степан Смаль-Стоцький як шкільний діяч і педагог. Львів, 1939. С. 10.
9. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. Відень, 1914. 202 с.
10. Сучасна українська літературна мова: підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. 3-тє вид., допов. Київ: Вища шк., 2002. 439 с.
11. Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн. Кн.1:[навч. посібник] / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ: Либідь, 2005. С. 501–510.
12. Чорній С. Історія української літературної мови XX сторіччя. Мюнхен, 1975. 109 с.